

Szekér Barnabás

Reformok és hanyatlás?

*Középiszkolai diáklétszám-változások a 18. században
a pesti piarista gimnázium példáján*

EGY KÖZISMERT EPIZÓD

„A hazai közoktatás újabb történetének nincsen egyetlen korszaka sem, mely jobban megragadná figyelmünket, mint Mária Terézia uralkodásának ideje. Ekkor megy végbe a nevelés feladatairól táplált felfogások nagy átalakulása; ekkor fogamzik meg csirája a modern iskolának; ekkor emelkedik a tanügy vezetése országos és egyetemes elvek színvonalára” – írta 1899-ben Fináczy Ernő.¹ A 18. század utolsó évtizedeiben az oktatás rendszere Magyarországon – és az egész Habsburg Birodalomban – nagy változáson ment keresztül, amelynek központi eseménye az alsó és felsőbb oktatási szint működését egyaránt egységes keretbe rendező *Ratio Educationis* 1776–1777. évi kiadása volt.

A *Ratio Educationis* kiadását Mária Terézia kormányzatának több évtizednyi oktatásügyi tevékenysége előzte meg, amely a bécsi egyetem szervezeti átalakításával kezdődött, majd az Udvari Tanulmányi Bizottság (*Studienhofkommission*) felállításával, az oktatási rendszer felmérésének kísérleteivel folytatódott, és a Tanulmányi Alap létrehozásával, a Felbiger-féle elemi iskolai és a Gratian Marx által írt felsőbb iskolai szabályzattal érte el csúcspontját.² Magyarországon az egyetem 1753. évi reformja időben szorosan követte a bécsit.³ Az egységes oktatásügy megteremtését célzó felmérésre és javaslatételre Barkóczy Ferenc prímás kapott megbízást, s csak halála után, 1764-ben állt fel a Helytartótanács Tanulmányi Bizottsága (*Commissio Studiorum*), amely átvette e feladatot.⁴ 1773-ban, a jezsuita rend felosztatását követően elkezdődött a rend kezelésében álló vagyion felmérése, amelyet a kormányzat továbbra is tanulmányi célra kívánt fordítani, illetve párhuzamosan a Tanulmányi Bizottság felkérését kapott egy magyarországi

¹ Fináczy 1899: III.

² A teréziánus és jozefin oktatáspolitikai szakirodalma nagyon gazdag, csak a gimnáziumi szintre koncentrálva talán a legfontosabb összefoglalások: Wotke 1905; Engelbrecht 1974; Grimm 1995. Magyarul mindezt Ugrai János ismertette eddig a legrészletesebben (Ugrai 2009).

³ Céljaiban is azt követte, bár a kortársak számára is világos volt, hogy az eltérő adottságok miatt nem lehet mindenben a bécsi előírásokat átvenni (Szögi [szerk.] 2003: 50).

⁴ A magyarországi oktatási reformok irodalma szintén jelentős. A két legalapvetőbb és legrészletesebb munka ezekre máig: Fináczy 1899 és Fináczy 1902, illetve Kornis 1927. A *Ratio* kétszáz éves évfordulója alkalmából jelent meg Csóka 1977 és Kosáry 1977. A rendelet Mészáros István fordításában került kiadásra az évforduló után (Mészáros 1981a).

tanügyi *universale systema* kidolgozására.⁵ 1774-ben azután az Udvari Tanulmányi Bizottsághoz delegálták e feladatot, majd végül a Magyar Kancellária tanácsosa, Ürményi József kapott megbízást az időközben elkészült birodalmi tanügyi szabályzat magyar változatának kidolgozására.⁶ A rendelet első, a szervezeti és finanszírozási kereteket meghatározó részét 1776. június 5-én terjesztették a királynő elé, a működést és az oktatási tartalmakat magában foglaló másodikat pedig 1777. június 14-én. Mindkettőt változtatás nélkül jóváhagyva a benyújtás évében, a novemberi tanévkezdés előtt közölték az illetékes szervekkel és az iskolákkal. Az előzmény nélkül, újonnan létrehozott tankerületek élén álló főigazgatók már 1776-ban megkezdték a munkát.⁷ A rendelet kiadásának idejére felállt a magyarországi jezsuita vagyomból létrehozott magyar Tanulmányi Alap is, a feloszlott társaság volt középiskoláinak pedig új fenntartókat találtak (illetve kisebb részüket bezárták).⁸ A Ratio Educationis bevezetése egyetemes igénye ellenére végső soron „féloldalasan” valósult meg, hiszen mindkét protestáns felekezet sikeresen tartotta távol iskoláitól a királyi tanügyigazgatást.⁹ Így minden rendelkezés csak az oktatás különböző szintjeinek katolikus szektorában valósult meg. II. József további rendeletekkel formálta az oktatási rendszert, amelyek közül sok rendkívül nagyszabású változást hozott, ám 1790-ben ezek is visszavonásra kerültek.¹⁰ E korlátokkal együtt a rendelet bő hét évtizeden át meghatározta az oktatás magyarországi struktúráit.¹¹

Az előző bekezdések hivatkozásai is tanúskodnak róla, hogy a magyar történetírásban valóban sokak figyelmét megragadták Mária Terézia utolsó éveinek, illetve II. József uralkodásának oktatásügyi vonatkozású eseményei. Jelentőségüket aláhúzza az is, hogy az 1750-es évtizedtől jelentkező politikai tendencia vagy konkrétan az 1777. év korszakhatárként jelenik meg gyakorlatilag minden olyan történeti munkában, amely önállóan tárgyal oktatástörténetet.¹² Ám amennyire részletesen feltárt a reformok kiadásához vezető kormányzati tevékenység, illetve amennyire alaposan körbejárták már a Ratio Educationis újszerűségének problé-

⁵ A jezsuita vagyontörvényéről, kezeléséről: Haiman et al. 1997: 7–14. Egy további példa: György 1994: 72–76.

⁶ A szerzőség kérdéséről: Fináczy 1902: 240–268; Csóka 1936; Kosáry 1996: 411–413; Pruzsinszky 1990: 24–27.

⁷ A tankerületi főigazgatók, illetve általában az oktatási felügyelet működéséről a helytartótanácsi iratanyag feldolgozásával kiváló tanulmányokat írt Hajdu Lajos (Hajdu 1978; Hajdu 1985; Hajdu 1986). E szervek kapcsolatát a számos iskolát fenntartó piarista rend tartományi vezetésével Julia Riedel dolgozta fel nemrég (Riedel 2012: 304–383).

⁸ Kosáry 1996: 409, 483.

⁹ Sasfi 2003: 333. A protestánsok sikeres ellenállásának legalaposabb leírása az egyik főszereplő életrajzában olvasható: F. Csanak 1980: 253–260.

¹⁰ Kornis 1927: 36–91; Kosáry 1996: 428–446; Sasfi 1998a.

¹¹ 1806-ban lépett érvénybe második, módosított kiadása (Mészáros 1981a: 217–382), s 1849-ben helyezték új alapra az oktatási rendszert.

¹² Általában a szűkebb értelemben vett oktatástörténet használja korszakhatárnak az 1777. évet (például Kornis 1927; Mészáros 1981b), a művelődéstörténeti, kultúrtörténeti összefoglalások pedig az oktatáspolitikai tevékenység megelénkülésével kezdik a leírást (például Csóka é. n.; Kosáry 1996; átfogóbban Szegedy-Maszák 1998).

máját, annyira kevés biztos adatunk van arról, hogy az átalakítás milyen vonatkozásban ítéhető sikeresnek: milyen hatást tett az intézményrendszerre, illetve az oktatásban tanárként vagy diákként részt vevő csoportokra, személyekre?

A PROBLÉMA ÉS EGY REJTETT TÖRTÉNÉSZVITA

A fenti problematikához kapcsolódott tanulmányával Fallenbüchl Zoltán, aki a középiskolai diákság létszámát, rendi összetételét és megélhetési forrásait igyekezett országos keretek között meghatározni.¹³ A létszámok vizsgálatára kilenc katolikus és egy református kollégium évszázados (1700 és 1800 közötti) összlétszám-adatsorát állította egymás mellé, amelyet további töredékes létszámadatakkal egészített ki, mindhárom nagyobb felekezet középiskolái közül válogatva. A diákság társadalmi összetételét és megélhetési forrásait két időmetszetben, az 1730-as, illetve az 1780-as évek végén hasonlította össze. Választását forrásadottságok indokolták, ugyanis a királyi tanügyigazgatás kialakulása előtt 1738-ban készült az egyetlen országos igényű helytartótanácsfi felmérés, amely a diákok illetén adatait tartalmazta.¹⁴

Gondolatmenetének tanulsága az általános historiográfiai kép ismeretében meghökkentő: arra jutott, hogy éppen a reformok hozták hátrányba a középiskolai diákok jelentős tömegeit. Mint írja: a diákok rendi állását figyelembe nem vevő, a szegényebbeket kiterjedt szociális gondoskodási rendszerrel felkaroló felsőbb iskolák akkor változnak meg, „amikor a felvilágosult abszolutizmus saját nevelési céljai érdekében hatalma alá vonja az iskolákat [...]. A tanulást megnehezítik és a jómódúak kiváltságává teszik, a tandíj- és az ösztöndíjrendszer főként a jobbágyság fiai elől zárja el a gimnáziumi oktatás lehetőségét.”¹⁵ Ráadásul a restriktív a létszámadatakon is meglátszik: „a század közepéhez képest, a XVIII. század végére szinte valamennyi, a táblázatban felsorolt iskolában abszolút számokban is lemérhető hanyatlás észlelhető”.¹⁶

Kosáry Domokos, aki a „felvilágosult reformot” alapvetően pozitív fordulatként értékelte, másra vezette vissza a létszámviszonyok alakulását. „Lényegében véve mindegyik felekezet középiskoláját az jellemezte ekkor, hogy legnagyobb »osztálya« – a legalsó – tulajdonképpen elemi iskola volt. Vagyis az egykorú tanulók összlétszámának nagy része – nemegyszer többsége – olyan elemi iskolás

¹³ Ambrus-Fallenbüchl 1968.

¹⁴ A Helytartótanács a pestis elleni intézkedések sorában rendelte el a kollégiumi diákság összeírását. Bár számos középiskola adatai hiányoznak, az elkészült jelentések így is értékes, sőt a királyi tanügyigazgatást megelőző korszakra nézve egyedülálló forráscsoportot alkotnak. Elemzését és kiadását később maga Fallenbüchl végezte el (Fallenbüchl 1985). Az ezt követő legközelebbi ismert, királyi (katolikus) középiskolák diáklétszámait összesítő kimutatás (*deductio*) az 1784/85-ös, illetve a rá következő tanévre vonatkozik, ennek ismertetését és adatait lásd: Sasfi 2013: 130, 136–137.

¹⁵ Ambrus-Fallenbüchl 1968: 226.

¹⁶ Ambrus-Fallenbüchl 1968: 189.

gyermekből állt, akik *nem* tanultak tovább. [...] S ez volt a helyzet egészen addig, míg a Ratio Educationis végül szét nem választotta az elemi és a középiskolai oktatást. Innen van aztán, hogy annak, aki a XVIII. századról szóló hanyatlásméletek sorát még eggyel kívánna szaporítani – ezúttal a középfokú oktatás hanyatlásáról –, elég a XVIII. század eleji középiskolai diáklétszámokat a század végiekkel összevetnie. Mármint csak addig elég, amíg az olvasót fel nem világosítjuk arról, hogy e számok miért nem összevethetők.”¹⁷ Kosárynak az alsó osztályok problémájára vonatkozó észrevétele helytálló, hiszen a Ratio az előkészítő osztályok diákjait és feladatait valóban az elemi iskolákhoz utalta. Jogosan mutatott tehát rá, hogy ha az 1777 utáni értelemben vett középfokú oktatásban részt vevők számát össze akarjuk hasonlítani a korábbi évtizedekre jellemző számokkal, akkor a „régí” rendszer szerinti legalsó osztályt ki kell hagyni a számításból. Ám logikus volna ellenére ez az érv pusztán elméleti, hiszen arra semmilyen bizonyítékkal nem szolgál, hogy a középiskolák diáklétszámának csökkenését valóban erre a lépésre lehet visszavezetni.

Fallenbüchl, aki Kosáry kritikáját kihívásnak tekintette,¹⁸ nem véletlenül érvelt később amellest, hogy az előkészítő osztályokat nem lehet egyszerűen gimnáziumok falai között működő elemi iskolákként kezelni.¹⁹ A Ratio előtti középiskolákat olyan intézménynek tartotta, amelyek speciális előnyöket terjesztenek a társadalomban. Ezen előnyök egyike volt csak a latin nyelv (amelyet az előkészítő osztályokban már tanítottak, ellentétben a legtöbb elemi iskolával), legalább ugyanilyen fontos volt a nevelés és a kapcsolatrendszer. Mindebből valamilyen mértékben mindenki részesült, aki megfordult az intézmény falai között. Az oktatás ingyenessége, illetve a rászoruló diákok változatos és széles körű szociális ellátása pedig rengeteg gyermeknek tette lehetővé, hogy részesüljön az előnyökből – s ezt a világot szüntette meg a Ratio (illetve majd II. József rendeletei), különböző társadalmi rétegek számára kijelölt kvalifikációs célú intézményekké változtatva a kollégiumokat.²⁰ Kosáry ugyanezt a jelenséget egészen más szemüvegen keresztül látta: a koldusdiákok hadát befogadó középiskolákban a fegyelmehetetlen tömeget „zord” „formális szigorral” kellett jól-rosszul kordában tartani, a tanítás hatékonysága a tananyag problémáin túl is katasztrofálisnak bizonyult, ám az egyházak számára mégis fontos volt az „elavult” rendszer fenntartása, „mert a szegény diákok egy része utóbb – persze nagy lemorzsolódás és veszteségszázalék után – olcsó munkaerő-tartalékká vált számukra.”²¹ Ilyen

¹⁷ Kosáry 1996: 98–99. Annak ellenére, hogy itt egyértelműen Fallenbüchlre utalt, nem itt hivatkozott az inkriminált tanulmányra, hanem néhány oldallal később utalt rá egy lábjegyzetben, helytelen adathasználatból fakadó tévedésnek minősítve a leírtakat (Kosáry 1996: 101).

¹⁸ Horváth–Sasfi 2003: 22. Mint az idézett interjúban elmondta, Fallenbüchl kéziratban olvasta Kosáry Domokos nagydoktori disszertációját, és ezután írta meg cikkét, amely így korábban jelent meg (1979), mint az előzményeül szolgáló szöveg (1980).

¹⁹ Fallenbüchl 1979: 380.

²⁰ Fallenbüchl 1979: 385–407.

²¹ Kosáry 1996: 441–443. Az idézet helye a 443. oldal.

körülmények között természetesen minden olvasó hálával gondol azokra, akik kiemelték az áldatlan állapotok közül az oktatást.

Világosan kivehető, hogy mindkét kutató alapvetően egy fejlődés-, illetve hanyatlástörténeti retorikai konstrukció mellett érvelt, amelynek ráadásul Kosáry Domokos részéről (munkásságát ismerve) sokkal nagyobb tétje volt, mint a közoktatási jelenségek ábrázolása, hiszen ez a reformtevékenység a felvilágosodás terjedésének részeként az egész évszázadot átfogó fejlődési ívből simulat bele. Valójában viszont sem Kosáry nem bizonyította, hogy a diákok létszáma lényegében nem csökkent, csak átrendeződés történt, sem Fallenbüchl azt, hogy a reformok akármilyen úton tömegeket érintettek volna hátrányosan. Ám mindketten fontos és egymástól el nem választható tulajdonságaira mutattak rá mind az egyházi intézmények alakította régi típusú oktatásnak, mind az új, egymásra épülő fokozatokkal bíró „királyi” rendszernek, illetve az azt létrehozó, egyszerre rendszeralkotó és valamelyest restriktív szabályozásnak.

A fentiek ismeretében nem is biztos, hogy állást kell foglalnunk abban, hogy a Ratio Educationist pozitívan értékelhetjük-e, vagy sem. Az országos – sőt valószínűleg birodalmi méretű – tanügyigazgatás kiépítése és az elemi, középfokú és felsőoktatás szervezeti és tartalmi standardjainak meghatározása, csakúgy, mint a diákság mindenkorai létszáma és aránya a társadalomban, a meglehetősen komplex oktatási rendszernek mindössze egy-egy jól vizsgálható eleme. Az oktatás társadalomtörténeti megközelítésének egyik klasszikus művében Lawrence Stone úgy fogalmazott, hogy a társadalom és az oktatás kölcsönhatásban állnak egymással. Ennek köszönhetően két elkülönítve vizsgálható, ám mégis összetartozó folyamatot látunk: egyfelől a társadalom különböző szereplői (az államoktól az egyházakon át akár a szülői csoportokig) az oktatási intézmény- és feladatrendszert alakítják és ellenőrzik, másfelől pedig az iskolák alakítják egyes társadalmi csoportok műveltségét, kvalifikációját és kapcsolatrendszerét, ami végső soron további pályafutásukban mutatkozik meg. Az iskolák persze, mint általában az intézmények, „sajátos szabályok szerint viselkednek”, így a működtetői szándék és a valós hatás nem feltétlenül esik egybe.²² Ezen folyamatoknak – vegyük akármelyik elméleti modellt – számos összetevőjét a 18. századi magyarországi középfokú oktatásra (illetve az oktatási rendszerre általában) nem ismerjük kielégítően. Ezért érdemes új forrásokat bevonni, valamint régi adatokat újra felhasználva új következtetéseket levonni a korábbiaknál esetleg érzékletesebb konstrukciók építgetéséhez.²³ A következőkben magam is ezt igyekszem tenni.

²² Stone 1974: 3, idézi Sasfi 2013: 27. Egy másik klasszikus megfogalmazás szerint szervezett csoportok és egyének döntései és cselekvése tartják fenn az oktatási rendszert. Előbbiek tevékenysége, a makroszint, lényegében a „kínálati oldalt” határozza meg, míg a mikroszinten az egyéni cselekvők a kereslet szabályozásával, vagyis az iskola igénybevételével vesznek részt a rendszer alakításában (Archer 1988: 7).

²³ E helyen elsősorban Koltai András, Julia Riedel, Sasfi Csaba és Ugrai János munkáit szeretném inspirációm forrásaiként megemlíteni. Közülük Sasfi Csabának a jelen tanulmány gondolatmenetének kialakításában nyújtott segítségét különösen is szeretném megköszönni.

Először bemutatom a létszámadatokkal igen szorosan összefüggő osztálystruktúrát, azaz a tanulmányi csoportok felosztását, annak a 18. század első felében jellemző, majd a Ratio Educationis által kialakított változatát. Ezt követően egy, a piaristák által fenntartott pesti gimnáziumra vonatkozó, három időmetszetből álló adatsort fogok elemezni. Ezt össze lehet vetni egyrészt a Fallenbüchl által közölt nyers létszámadatokkal, másrészt néhány egyéb publikált létszámadattal. Végül egy módszertani kérdést kell felvetni és megválaszolni: vajon a példának választott pesti gimnázium a létszám változásának szempontjából tipikusnak tekinthető-e? Vagyis ami Pesten jellemző a diákok létszámának alakulására, az jellemző-e máshol is, vagy már az alap kutatások nélkül elérhető adatsorok is nagy különbségeket mutatnak? Ennek az elemzési stratégiának a követésére azért kényszerülünk, mert a 18. századból az 1784/85-ös tanév előtt nincsenek olyan országos kimutatásaink, amelyek alapján eleve egy statisztikailag értékelhető, átfogó idősoros adatbázison vizsgálhatnánk a kérdést.

A KATOLIKUS KÖZÉPISKOLÁKRÓL ÉS OSZTÁLYAIKRÓL RÖVIDEN

A korszak egyetlen középszintű iskolatípusa, a humanista gimnázium tanmenete és tanulóinak csoportbeosztása többé-kevésbé a 15–16. században kialakult jezsuita mintát követte, amely hat osztályt különített el. A legalsó „osztályt” összefoglalóan *parva* vagy *classes inferiores* névvel illették (a magyar szakirodalomban az előkészítő osztály elnevezés is használatos²⁴), amely több csoportra oszlott az anyakönyvekben, a leggyakrabban a *legens*, *minimista*, *declinista*, *comparatista*, *coniugista* elnevezésekkel. Ezek mellett gyakran megjelentek a *parva minor* és *maior* csoportnevek is. A csoportokat a diákok aktuális tanulmányi szintjének megfelelően osztották be, így rendkívül változatos létszámmal bírtak, sőt nem is indult el minden évben mindegyikük. Ezután következett a grammatikai iskola, amely a *principia*, a *grammatica* és a *syntaxis* nevű osztályokból állt. A felső tagozatnak, amely a korban a gimnázium nevet viselte, *poetica* és *rhetorica* osztályai zárták a középiskolai képzést. Ez a két osztály nem volt része mindegyik középiskolának, jó néhány helyen csak a legmagasabb grammatikai osztályig tartott az oktatás.²⁵ Utóbbiakra, igyekezve a korabeli elnevezésekhez ragaszkodni, a továbbiakban grammatikai iskolaként, míg a legfelső két osztállyal is rendelkezőkre teljes gimnáziumként fogok hivatkozni.

A Ratio Educationis által kialakított gimnázium a fentivel szemben csak öt osztályból állt.²⁶ Ez lényegében a korábbi hatosztályos modell legalsó, összetett osztályának megszüntetésével jött létre, az osztályok pedig első, második és har-

²⁴ Fallenbüchl 1985: 7.

²⁵ Erre összefoglalóan: Mészáros 1981b: 238–248; Fallenbüchl 1985: 7–10; Kosáry 1996: 100. Az egyes osztályok átjárhatóságára és a század első felében mindenképpen jellemző bizonyos képlékenységre: Székér 2010: 289–291.

²⁶ Mészáros 1981a: 392.

madik grammatikai, illetve első és második humanista osztály elnevezést nyertek. A Ratio másik nagy újdonsága a középiskolai oktatásszervezés tekintetében az volt, hogy mind az öt osztály számára külön tanárt írt elő, szemben az addig egyértelmű gyakorlattal, amely a hat osztály számára párosával biztosított egyet. A grammatikai iskolákban tehát kettő helyett három, a teljes gimnáziumokban három helyett öt tanár alkalmazására lett szükség 1777 után.

A PESTI GIMNÁZIUM DIÁKLETSZÁMAI

Pesten 1717 őszén kezdtek tanítani a piaristák, ebben az évben még csak a legfelső grammatikai osztályig, ám már a rá következő tanévben megnyílt a felső tagozat. Ettől kezdve Pesten teljes gimnázium működött, sőt, 1752-től nyilvános filozófiai képzés, akadémia nyílt az intézményben, amely így képzési szintjét tekintve kiemelkedett a gimnáziumok közül.²⁷ (Itt jegyzem meg ugyanakkor, hogy az alább közölt adatokban e képzés diákjai nem szerepelnek.)

Az adatok a pesti gimnázium hiánytalanul fennmaradt anyakönyveiből származnak, amelyeket a rend budapesti központi levéltára őriz.²⁸ A 18. századi anyakönyvezési gyakorlat a katolikus gimnáziumok, sőt a piarista rend iskolái esetében is csak nagyjából mondható egységesnek.²⁹ A tanév elején, a beiratkozáskor vették fel a diákok nevét és – némileg esetlegesen – egyéb adatait. 1757/58-tól kezdve Pesten Cörver János tartományfőnök utasítása nyomán táblázatos formában, formalizált adatsorokkal vezették tovább a matrikulákat, amelyeket azonban időnként még mindig hiányosan töltöttek ki.³⁰ A Ratio kiadásához kapcsolatosan a tanügyigazgatás felé történő rendszeres adatszolgáltatásról is gondoskodtak, így e tanévtől félévente készültek az iskolákban beiratkozási és osztályzati könyvek (*Informationes*) a diákokról.³¹ Ezeknek egy-egy példánya az 1777/78-as tanév első félévétől kezdve szintén megtalálható a rendi levéltárban.³² Pesten a hagyományos anyakönyv vezetése két tanévvel később, 1778/79-ben be is fejeződött.

Mindazonáltal a jelenleg szükséges adatok felvételére az anyakönyvi adatsorok kezdettől alkalmasak, hiszen osztályok szerint elkülönítve tartalmazzák minden tanuló nevét a legidősebbektől az előkészítő osztályok legkisebb

²⁷ A gimnáziumra vonatkozó irodalom részletes felsorolása: Koltai 2007: 128–132. A legrészletesebb összefoglalás máig Takáts 1895. Az akadémiairól és a piaristák tudományos tevékenységéről: Takáts 1895: 175–210; Gerencsér 1942.

²⁸ PMKL III.9.a. 1. Tom. 1–2.

²⁹ Sasfi 2013: 125–126.

³⁰ PMKL III.9.a. 1. Tom. 1: 306.

³¹ Az anyakönyv vezetésének kötelezettségére a Ratio csak röviden, az új diákok felvétele kapcsán tér ki (RE 231.§.), a részletes utasítást és a formanyomtatványokat a Helytartótanács küldte ki az intézményeknek (Mészáros 1981a: 182).

³² Az általam felhasznált kötetek: PMKL III.9.a. 1. Tom. 3–6.

tanulócsoportjaiig.³³ Természetesen nem lehetünk egészen biztosak benne, hogy senki nem maradt ki a névsorokból, sem abban, hogy egyes bekerültek nem hagyták-e el év közben az iskolát. Néhány esetben megjegyzés árulkodik az egyes diákok mellett további sorsukról (például *mortuus, factus miles* stb.), ám ezeknek az eseményeknek az időpontját megint csak nem lehet pontosan megállapítani. Így egyszerű megoldást választva a beírt nevek számát tekintettem az adott évben diáklétszámnak. Az 1777/78-as tanévet követően félévenkénti adatokkal rendelkezünk, amelyek azt mutatják, hogy a diákok év közbeni mobilitása – ekkor – nem volt jelentős.

A tanulólétszám-adatokat három ötéves időmetszetben vettem fel, amelyek húszévenként követik egymást a század folyamán: az 1736/37-es tanévtől 1740/41-ig, 1756/57-től 1760/61-ig, illetve 1776/77-től 1780/81-ig tartanak az ötéves szakaszok. Az időmetszetek közül a harmadikat a Ratio Educationis bevezetését és az osztálystruktúra átalakítását követő első öt tanévhez illesztettem, az előző kettőt ehhez képest állapítottam meg 15-15 évet visszafelé számolva. A középső időmetszet öt éve a viszonylag nyugodt prosperitás ideje volt a pesti iskola és a rend számára.³⁴ Az első metszet évei azonban részben felölelik az 1738-ban kezdődő és évekig elhúzódó pestisjárvány éveit, amely időben Pesten ugyan, más városokkal ellentétben, nem zárták be a kollégiumot, és a tanévet legalább részben mindig megtartották, ám az iskolába jutást a járvány hullámain túl utazási korlátozások is nehezítették.³⁵

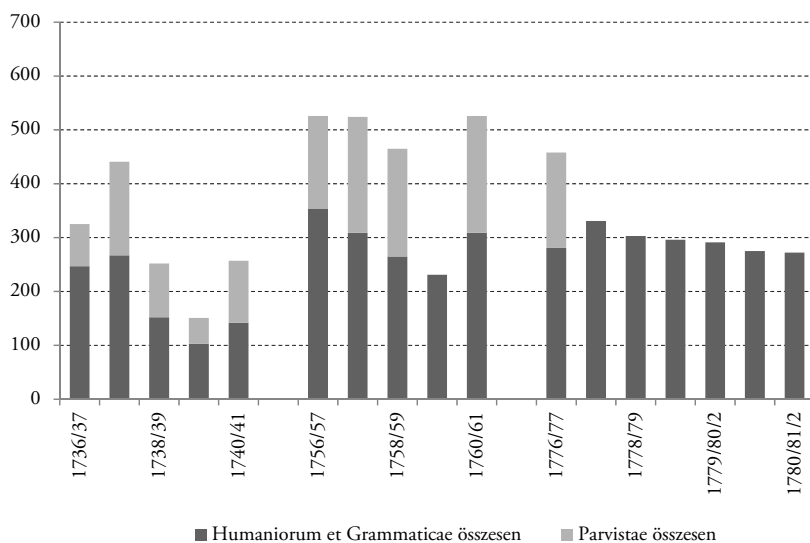
Az 1737 és 1741 közötti öt tanévben szélsőségesen alakult a diákság létszáma Pesten. A második vizsgált évben mintegy harmadával emelkedett a létszám, majd az 1738/39-es tanévben közel felére esett vissza, az egy évvel későbbi mélypont után pedig visszaemelkedett ugyanerre a szintre. Ha csak a grammatikai és humanista osztályokat (*scholae grammaticae et humaniorum*) vesszük szemügyre, látjuk, hogy a második év kiugró növekedését nem ezen osztályok diákjai okozták. A pestis kitörése után viszont az első tanévben százalékra ugyanolyan arányban csökkent a felsőbb osztályok létszáma, mint az összlétszámé (43%-kal), az 1739/40-es mélyponton pedig még kicsivel nagyobb stabilitást is mutatott, mint amaz (33, illetve 40%-os csökkenés). A *parva* tanulócsoportjainak létszámárányai nyilván éppen ellenkező módon térnek el az összlétszáméitól: a második tanév növekedése nagyrészt az ezen osztályokba érkezett diákoknak köszönhető, ám körükben kicsivel nagyobb volt a következő évek létszámcsökkenésének aránya is (43, majd 52%-os csökkenés).

³³ A pesti gimnázium diákságának 18. századi összlétszámait ugyanezen anyakönyvek alapján publikálta Friedreich Endre (Friedreich 1932), említett tanulmányában Fallenbüchl Zoltán (Ambrus-Fallenbüchl 1968), illetve később egyes éveket Kilián István is (Kilián 1994), valamint 1717-től 1747-ig e sorok szerzője (Szekér 2010).

³⁴ Takáts 1895: 211–248.

³⁵ Előfordult, hogy a tanév csak tavasszal kezdődött el, és a „pestis visszatérésétől való félelem és a diákok szokásosnál nagyobb eltávozása” miatt a tanárok évekig nem tudták megtartani a szokásos előadásokat és színdarabokat (PMKL III.9.a. 1. Tom. 1: 115–136; Takáts 1895: 66). Vö. Dávid 1973.

1. ábra

A pesti gimnázium teljes diáklétszáma a vizsgált tanévekben

Forrás: E-FÜGGELÉK 1. táblázat.

Húsz évvel később 500 fő körüli diáksereget tanítottak Pesten a *rhetorica* osztályáig bezárólag. Az öt évből háromban majdnem pontosan ugyanannyi diákot írtak össze, míg a maradék kettőben valamivel kevesebbet (1759/60-ban a *parva* csoportjait nem vezették be az anyakönyvbe, de a magasabb osztályok kisebb létszáma miatt feltehető, hogy az összlétszám is kisebb volt, mint a rá következő évben). A tendenciát tekintve lényegében stagnálás jellemzi a második időmetszet létszámait. A viszonylagos állandóság mögött azonban rendkívül változatos osztálylétszámok állnak mind az előkészítő, mind a magasabb osztályokban. Utóbbiak létszáma négy év csökkenés után hirtelen ismét megnőtt 1760/61-re. Az 1757/58-as tanévben egyszerre csökkent a felső, és nőtt az alsó osztályok létszáma, egyaránt mintegy 40 fővel. Ezen megrázkódtatások nélküli években a két osztálycsoport létszámváltozásai az előző évhez viszonyítva többnyire 10-15% körül alakultak, ám volt példa 20%-ot meghaladó változásra is: 1757/58-ra az előkészítő osztály, 1760/61-re a felső évfolyamok létszáma ugrott meg 25, illetve 33%-kal.

A harmadik periódusban nagy visszaesés után alig észrevehetően csökkenő összlétszámokat láthatunk. Az itt elsőként vizsgált tanév az 1776/77-es, amely a Ratio első felének kiadása után zajlott le. Ekkor még a régi osztálystruktúra működött a gimnáziumban, melynek létszáma is szinte megegyezik a húsz évvel korábbiakkal. A következő tanévben az előírások értelmében megszűnt az előkészítő osztály, ami a diákság mintegy 40%-os létszámcsökkenésével járt együtt. A legelső grammatikai osztály létszáma ezzel párhuzamosan rövid időre észrevehetően megemelkedett. Ezt nominális vizsgálat nélkül is annak tulajdoníthatjuk,

hogy akit lehetett, ide vettek át az előkészítő osztályokból. E többlet a következő évek során eltűnt, de ezután a vizsgált időszak utolsó tanévéig nem jelentkezett további jelentős létszámcsökkenés.

A változások pontosabb megragadásához a következő lépésben az egyes osztályok létszámának alakulását ábrázolom. Ehhez az egyes évek adatai helyett átlagokat használtam fel. Ezek a három eddig használt intervallumból származnak, ám öt helyett hároméves átlagokkal számoltam. Ennek egyik oka, hogy a középső időszakban az 1759/60-as tanév adathiánya torzította volna az átlagot. A másik pedig, hogy így a harmadik időmetszetben ki lehetett emelni az új osztálystruktúrára való átállás utáni három tanévet (1778/79–1780/81), ami jobban kidomborítja az átszervezést követő esetleges változásokat. Az összlétszám tekintetében az alábbi átlagokat kaptuk:

1. táblázat

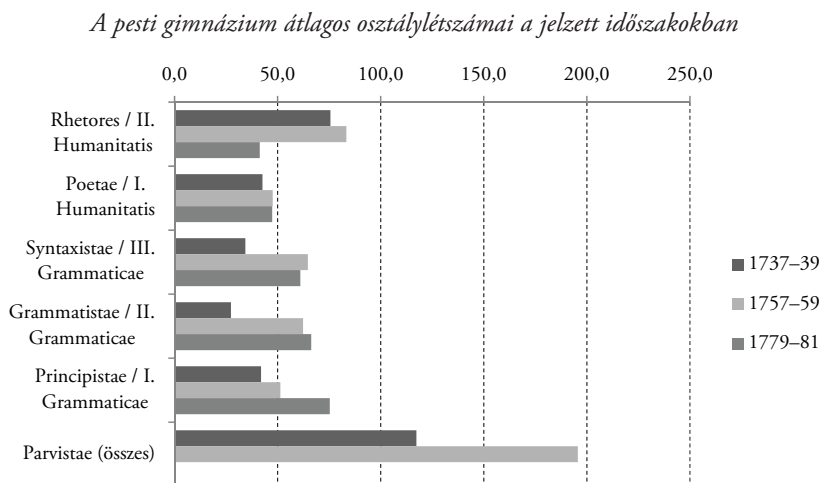
A pesti gimnázium átlagos teljes diáklétszáma a jelzett időszakokban

Időszak	Átlag (fő)
1736/37–1738/39	339
1756/57–1758/59	505
1778/79–1780/81	291

Forrás: E-FÜGGELÉK 2. táblázat.

A diákok osztályonkénti átlagos eloszlását pedig a következő ábra mutatja.³⁶ Mivel a *parvista* csoportok meglehetősen változatos összetételben jelentek meg az egyes tanévekben, ezek összevontan szerepelnek.

2. ábra

Forrás: E-FÜGGELÉK 2. táblázat.

³⁶ Ez az osztályokra vonatkozó adatelemzési módszer Sasfi Csabától származik, aki azt a 19. század első felére alkalmazta (Sasfi 2013: 410–411).

Az első szakaszban (1736/37–1740/41) az előkészítő csoportok átlagos létszámához képest (117) több mint felével kevesebben tartoznak a *principia* osztályba. Ennél is kicsivel kevesebben vannak a *grammaticában*, majd körülbelül egyenletesen emelkedik az előző szinthez képest a *syntaxis* és az alsó humanista évfolyam, a *poesis* létszáma. A legfelső osztály, a *retorica* tanulói vannak a második legtöbben, átlagosan csaknem kétszer annyian, mint a megelőző osztályéi. Szinte ugyanez a struktúra mutatkozik meg az 1750-es évek végén. Az alsó osztálynak, amely az összes diák kétötödét magában foglalja, az átlagos létszámfölénye még nagyobb. A grammatikai osztályok közül az első a legkisebb létszámú, a második kettő valamivel nagyobb. A *poetica* létszáma ezekhez mérve kisebb, a *retorok* azonban ismét közel kétszer annyian vannak, mint a *poetica* látogatói. Mindez szemmel láthatóan ellentmond azon megállapítás általánosíthatóságának, mely szerint az osztályok létszáma „piramisszerű” csökkenést mutatott,³⁷ kidolgozott magyarázata viszont koránt sincs. Feltehetőleg egyfelől az iskola végzésének a kortársak számára megszokott időbeosztását kell figyelembe venni, amely nem feltétlenül az „egy tanév – egy osztály” séma szerint alakult, másfelől pedig azt, hogy a diákok a felsőbb tanulmányokat igyekezhettek „központi” intézményekben végezni.³⁸ Az osztályok 1777 utáni új rendjében a legelső csoport, amely eddig a legnépesebb volt, hiányzott. A megmaradt osztályok létszáma folyamatosan és meglepően egyenletesen csökken, a legfelső osztály létszámöbbllete eltűnik, a legnépesebb immár a grammatikai tagozat első osztálya.

Ha „tagozatokká” vonjuk össze az osztályokat úgy, hogy az előkészítő osztályt, a három grammatikai osztályt, illetve a két humanista osztályt vesszük egy-egy egységnek, akkor az alábbi táblázatban látható módon aránylanak egymáshoz:

2. táblázat

*A pesti gimnázium átlagos osztálylétszámainak aránya „tagozatonként”
a jelzett időszakokban*

Időszak	Előkészítő o. (%)	Grammatikai o. (%)	Humanista o. (%)
1736/37–1738/39	35	31	34
1756/57–1758/59	39	35	26
1778/79–1780/81	–	70	30

Forrás: E-FÜGGELÉK 2. táblázat.

Mivel a vitában Kosáry Domokos mellett érvelt, hogy a látogatottság látványos visszaesése valójában csak az alsó osztály leválasztásának köszönhető, érdemes a felsőbb osztályok létszámának alakulását külön is megvizsgálni:

³⁷ Hets 1938: 19–20; Mészáros 1981b: 450; Kosáry 1996: 98.

³⁸ Utóbbira egy másik példa a pozsonyi jezsuita teljes gimnázium 1740 körül, amelynek osztálylétszámai nagy hasonlóságot mutatnak a pestiekkel (Ambrus-Fallenbüchl 1968: 211).

3. táblázat

*A felsőbb „tagozatok” átlagos létszámai a jelzett időszakokban,
és a megelőző időszakhoz viszonyított arányuk*

Időszak	Grammatikai (fő; %)	Humanista (fő; %)	Összesen (fő; %)
1736/37–1738/39	104	100	222
1756/57–1758/59	178	171	309
1778/79–1780/81	203	114	291

Forrás: E-FÜGGELÉK 2. táblázat.

Ahhoz, hogy a létszámadatokat össze tudjuk hasonlítani a rendelkezésünkre álló eredményekkel és elgondolkodhassunk az általánosítás lehetőségein, célszerű a három időmetszet néhány fontosabb jellemzőjét összefoglalni:

1. Az 1730-as évek végén a pestisjárvány súlyosan érintette a várost, a diákság létszáma ezen években jelentősen megcsappant. A különböző osztályokba járó diákok létszáma körülbelül hasonló arányban esett, sőt a negatív csúcs idején inkább a kisebbek közül maradtak többen távol. Ebben az időszakban az osztálylétszámok grafikus ábrázolása „fogyó hold” alakot mutat, a két legnépesebb csoportot egyfelől a legalsó osztály számos alegységből álló diákserege, másfelől a legmagasabb osztály tanulói képezték.
2. A három időmetszet közül a legmagasabb átlagos összlétszámot a középsőben találjuk, amit nem lehet egyedül a járvány hatásával magyarázni, hiszen a pestistől nem befolyásolt években is némileg alacsonyabb létszámokat figyelhetünk meg az 1730-as években (azzal együtt is, hogy az 1737/38-as tanév összlétszáma a gimnázium fennállásának addigi legmagasabbja volt). Az összlétszám alakulása ugyanakkor nem utal határozott növekedő vagy csökkenő periódusra. Az osztálylétszámok korlátok között, de ránézésre szintén esetlegesen változtak a második időmetszetben, miközben a legalsó és a legfelső osztály kiemelkedő mérete továbbra is jellemző volt.
3. Az 1776/77-es tanévben az összlétszám nem különbözött jelentősen a korábbiaktól, ám 1777 őszén már jóval kevesebb diákot írtak össze, és ez az alacsonyabb szám jellemző maradt a következő négy évben is. E csökkenést egyértelműen összefüggésbe hozhatjuk azzal, hogy a Ratio Educationis előírásainak értelmében az első grammatikai osztály alatti szintet leválasztották a gimnáziumról, hiszen a két felsőbb „tagozat” létszámai nem mutatnak komolyabb visszaesést. Ezzel együtt pedig a Ratio bevezetése után két évvel a 18. század közepéhez képest az osztálylétszámok gyökeresen megváltozott eloszlásával találkozunk a pesti gimnáziumban. 1779-re eltűnt a legfelső osztálynak a közvetlenül alatta elhelyezkedőkhöz képest korábban jellemző létszámfölénye, a legalsó grammatikai osztály lett a legnépesebb, a többi osztály létszámának alakulása pedig kismértékben és viszonylag egyenletes számban lemorzsolódást mutat.

LÉTSZÁMOK ÉS MAGYARÁZATOK: ÖSSZEFÜGGÉSEK KERESÉSE

Mint a bevezetésből kiderült, a katolikus középiskolák diákságának létszámáról, annak alakulásáról, illetve az iskolalátogatási szokásokról a 18. századi Magyarországra nézve a történeti szakirodalomnak lényegében nincs olyan kiforrott szempontrendszere, amelybe elég lenne kapott adatainkat beleilleszteni azok megerősítése vagy módosítása végett. A fentiekben felvázolt „vita” mégis lehetőséget ad a kontextusba helyezésre, amennyiben a felek egyfelől amellet érveltek, hogy a kormányzati beavatkozások hatására a diákság létszáma országosan csökkent, másfelől pedig, hogy a csökkenés pusztán látszólagos. Arra is lehetőségünk nyílik továbbá, hogy a Fallenbüchl által publikált évszázados adatsorok megfelelő időmetszeteit a pesti adatok mellé állítva szélesebb forrásbázis alapján fogalmazzuk meg következtetéseinket. Összehasonlításra alkalmas létszámadatokat egyes iskolák „házi” történeteinek szerzői is közzétettek: az úgynevezett millenniumi iskolamonográfiák effajta adataiban rejlő lehetőségekre már Mályusz Elemér felhívta a figyelmet, ám összesítésük és feldolgozásuk mindeddig nem történt meg.³⁹ Utóbbiak közül egyelőre kettőt (Nagykároly és Vác), a Fallenbüchl által közltekéből pedig hetet választottam, így kilenc katolikus gimnázium létszámának alakulásával hasonlíthatjuk össze a pesti adatokat.

Közülük a legjelentősebb oktatási központ Kassa volt, ahol 1654-ben teljes, humanista osztályokkal is ellátott gimnázium nyílt a jezsuiták vezetése alatt. Ezt 1660-ban szintén filozófiai és rá épülő teológiai képzést nyújtó akadémiával egészítették ki. A feloszlítás után világi papok és volt jezsuiták oktattak a gimnáziumban, amely 1776 után mintagimnázium (*archigymnasium*) lett. Ezzel a névvel a tanügyi rendelet értelmében a tankerületi székhelyek középiskoláit jelölték, amelyeket az új oktatási rendszer megvalósításában kívántak mintaként a többi iskola elé állítani. Kiemelt voltukból adódóan a tanári posztokat nyilvános versenyvizsgákon töltötték be, ennek megfelelően Kassán ezután is exjezsuitákból és más – többnyire világi – papokból állt a tanári kar.⁴⁰ A gimnázium mellett az akadémia is megmaradt, teológiai helyett azonban ettől kezdve jogi képzést nyújtott, szintén a tankerületek központjaira vonatkozó új előírásnak megfelelően.⁴¹ A különbség köztük mindössze annyi, hogy Nagyszombat a pozsonyi tankerületben feküdt, így az akadémia inkább a hagyományoknak és az infrastruktúrának köszönhette itteni helyét, mivel a Ratio ezek felállítását is a tankerületek székhelyein rendelte el.

Besztercebányán 1648-ban nyílt meg a jezsuiták grammatikai iskolája, amelyhez 1664-ben humanista osztályokat is csatoltak. A Rákóczi-felkelés alatti kényszerű szünetet (1705–1711) kivéve az iskola a 18. században folyamatosan nagygimnáziumként működött. 1773 után a rend volt tagjai mellett világi

³⁹ Mályusz 1932: 106–107. Ugyanerre a kérdésre újabban: Sasfi 2013: 54, 57–58. Nagy tömegben, de nem teljes körűen összegyűjtötte őket: Kosáry 1954: 129–132. A piarista iskolákra vonatkozó irodalom teljességre törekvő bibliográfiája 2007-ig: Koltai 2007.

⁴⁰ RE 35.§. Mészáros 1981a: 39. A tanári kar összetételét lásd: Farkas 1895: 409–411.

⁴¹ További szakirodalommal lásd: Mészáros 1988: 198–199.

papok tanítottak az iskolában, amelyet a Ratio Educationis szintén mintagimnáziummá emelt. Ezért Besztercebányán sem bízták – ellentétben számos más gimnáziummal – 1776 után egy szerzetesrendre az oktatást.⁴² Komáromban és Trencsénben 1649-ben, Rozsnyón 1656-ban, Kőszegen 1677-ben nyitott a jezsuita rend a besztercebányaihoz hasonló grammatikai iskolát, amelyek a későbbiekben rendre kiegészültek a két felsőbb osztállyal. A 18. századra a négyből három intézmény már teljes gimnáziumként működött, Rozsnyó iskolája pedig 1763-ban csatlakozott csoportjukhoz.⁴³ Ezeket a középiskolákat, mivel nem lettek mintagimnáziumok, a jezsuiták feloszlását követően egy-egy szerzetesrendre bízta a kormányzat. Rozsnyón 1773 és 1776 között ferencesek, ezután premonstreiek tanítottak, Komáromban 1776-tól bencések, Trencsénben szintén 1776-tól, Kőszegen pedig 1777-től kezdve piaristák.

Debrecen, Nagykároly és Vác iskolái egészítik ki a vizsgált gimnáziumok csoportját. Ezek az előzőeknél fiatalabbak voltak, a 18. század elején alapították őket, s mindhármát a piarista rend vezetésére bízták. A református Debrecenben 1719-ben nyílt meg a katolikus grammatikai iskola, amely időszakunkban végig ekként működött.⁴⁴ Nagykárolyban 1727-től tanítottak a piaristák, a humanista osztályok pedig 1766-ban nyíltak meg.⁴⁵ Vácott 1714-től működött a grammatikai iskola, és 1733-ban indultak el a felsőbb osztályok.⁴⁶ A jezsuita iskolákhoz képest fontos különbség, hogy az 1770-es években nem változott meg az ezekben tanító szerzetesrend kiléte, így, bár a Ratio újdonságai minden gimnáziumra vonatkoztak, jóval nyugalmasabb időszakot éltek át ekkor, mint a volt jezsuita intézmények.

E tíz gimnázium a szűk értelemben vett Magyarország összes gimnáziumának az első időmetszetben valamivel több, a másodikban valamivel kevesebb mint egyötöde, a harmadikban pedig körülbelül egyhatoda.⁴⁷ Ez alapján tehát nem tekinthetjük majd következtetéseinket a teljes középiskolai hálózatra statisztikailag reprezentatívnak, de mivel a válogatás a látogatottságtól független szempont alapján készült, reményeim szerint használható lesz.

Témánk szempontjából mellékszál, de az adatokból világosan látszik, s így talán nem felesleges leírni, hogy az 1738-ban kitört pestis, bár a Helytartótanácsot országos méretben ösztönözte óvintézkedésekre, korántsem vetette vissza mindenhol a diákság létszámát (lásd az E-FÜGGELÉK 3. táblázatát). Az alföldi és a síksághoz közeli iskolavárosokban, így Pest mellett Debrecenben, Vácott és

⁴² További szakirodalommal lásd: Mészáros 1988: 158.

⁴³ Trencsénben 1650-ben, Komáromban 1698-ban, Kőszegen 1700-ban nyílt meg a felső két osztály (Mészáros 1988: 209, 210, 270). Rozsnyó: Mészáros 1988: 245.

⁴⁴ További szakirodalommal lásd: Mészáros 1988: 178.

⁴⁵ További szakirodalommal lásd: Mészáros 1988: 226. A létszámadatok forrása: Hám 1896: 89, 113.

⁴⁶ További szakirodalommal lásd: Mészáros 1988: 273. A létszámadatok forrása: Halmi 1896: 117–119.

⁴⁷ Ennél pontosabb meghatározást a középfokú iskolák pontos száma körüli bizonytalanság sem tesz lehetővé. Mészáros István alapvető kézikönyvének (Mészáros 1988) adatait többen kiegészítették (Sasfi 1998b; Pintér 2005), de még mindig van néhány lényegében ismeretlen intézmény.

talán Komáromban érezte komolyabban hatását.⁴⁸ Vácott és Debrecenben 1738 őszén nem kezdődött el a tanév, és három, illetve két év elteltével nyitott csak újra a gimnázium. Az észak-, illetve nyugat-magyarországi városokban viszont, úgy tűnik, meg sem érezte az iskolák látogatottsága az ország különböző részein pusztító járványt.

A létszámok alakulásával kapcsolatban a leginkább sokatmondónak az időmetszetek egymással való összehasonlítását tartom, vagyis annak vizsgálatát, hogy hogyan változott az egyes középiskolák látogatottsága két-két évtizeddel korábbi önmagukhoz, illetve más intézményekéhez képest.

4. táblázat

Kilenc katolikus középiskola átlagos teljes diáklétszáma a jelzett időszakokban

Időszak	Besztercebánya	Debrecen	Kassa	Komárom	Kőszeg	Nagykároly	Rozsnyó	Trencsén	Vác
1736/37–1738/39	198	87	467	396	413	81	136	241	259
1756/57–1758/59	180	83	423	379	524	127	195	171	425
Eltérés (%)	-9	-5	-9	-4	+27	+57	+43	-29	+64

Forrás: E-FÜGGELÉK 3. táblázat.

1756 és 1759 között Pesten magasabb volt az átlagos összlétszám, mint a megelőző vizsgált szakaszban (+49%) (lásd az 1. táblázatot). Ez különböző arányokkal Kőszegen, Nagykarolyban, Rozsnyón és Vácott volt még jellemző. A besztecebányai, debreceni, kassai és komáromi átlag minimálisan, a trencsényi jelentősen alacsonyabb volt a második intervallumban, mint az első vizsgált időszakban.⁴⁹ Fallenbüchl Zoltán saját adatai alapján kissé következtelenül két dolgot is állított a diákság számának változásáról: egyfelől hogy az 1730/40-es évek csúcsa után az 1750-es évtized közepétől általánosan visszaesés mutatkozott, másfelől, hogy éppen 1750–1760 körül volt az a csúcs, amelyről a kormányzat korlátozó előírásai következtében visszazuhant a létszám.⁵⁰ Miközben általánosságban egyelőre nem lehet eldönteni, hogy az állítások közül bármelyik megállja-e a helyét, az egyes iskolák látogatottságának alakulása jelentős diverzitást mutat. A tíz gimnáziumnak éppen a felébe jártak többen a második időmetszetben, mint az elsőben, ám a növekedések jóval nagyobb mértékűek, mint a csökkenések. Általános visszaesésről éppen úgy nem beszélhetünk, mint ahogy az sem

⁴⁸ Az 1740/41-es tanévben Hets J. Aurelián szerint a jezsuita gimnáziumok közül a budaiban és az egriben volt a szokásosnál jelentősen kevesebb diák, ami alátámasztja a fentieket (Hets 1938: 17).

⁴⁹ Debrecen és Vác átlaga csak két évre vonatkozik a tanítás szünetelése miatt. Kassára az első időmetszetben Fallenbüchl (magyarázat nélkül) százasokra kerekített, becstült adatokat vett át, ami nyilván torzítja az átlagot (Ambrus-Fallenbüchl 1968: 185). Adatainak forrása: Farkas 1895: 221.

⁵⁰ Ambrus-Fallenbüchl 1968: 190, 198. Későbbi tanulmányában a második állítást ismételte meg: Fallenbüchl 1979: 406.

igaz minden intézményre, hogy 1760 körül jóval több diákot fogadott volna, mint húsz évvel azelőtt. Az átlagokat összeadva a diáklétszám valamelyes növekedését állapíthatjuk meg konklúzióként, azonban ennek a növekedésnek a mértéke erősen függ attól, hogy a létszám tekintetében nagyjából változatlan vagy bővülő iskolák voltak-e többségben az országban. (Továbbá természetesen az is lehet, hogy az itt kivételesnek mutatkozó trencsényi gimnázium látogatottságának csökkenő kurzusa sem lenne kivételes egy nagyobb mintában.) A változatos mintázatok azonban a figyelmet a helyi tényezők szabályozó erejére irányítják, amelyek a felsorolt példákban ebben az időszakban inkább tűnnek meghatározónak, mint bármi más. E tényezők ugyanúgy lehetnek demográfiai természetűek (például az északi vidékek lakosságának az ország közepére települése),⁵¹ mint az intézmény és környezetének kapcsolatából fakadóak,⁵² ám pontos feltárásuk az egyes intézmények történetének mélyebb kutatását igényli.

Témánkból adódóan a legérdekesebb kérdés, hogy miként alakult újabb húsz év múltán az éppen változó szerkezetű gimnáziumok látogatottsága.

5. táblázat

Kilenc katolikus középiskola átlagos teljes diáklétszáma a jelzett időszakokban

Időszak	Besztercebánya	Debrecen	Kassa	Komárom	Kőszeg	Nagykároly	Rozsnyó	Trencsén	Vác
1756/57–1758/59	180	83	423	379	524	127	195	171	425
1778/79–1780/81	94	70	219	278	261	117	n. a.	225	333
Eltérés (%)	-48	-15	-48	-27	-50	-8	–	+31	-22

Forrás: E-FÜGGELÉK 3. táblázat.

Pesten az 1750-es évek végére számolt átlagos létszámhoz képest a Ratio rendelkezéseinek bevezetése után, 1778/79 és 1780/81 között sokkal kevesebben (-42%) látogatták a gimnáziumot (lásd az 1. táblázatot). Ennél nagyobb arányú különbséget Besztercebányán, Kőszegen és Kassán észlelhetünk, amelyek diák-ságuknak a felét veszítették el az előző időszakhoz képest. Valamivel kisebb volt a csökkenés Debrecen, Komárom és Vác középiskoláiban, Nagykárolyban pedig egészen minimális. A trencsényi gimnáziumba – meglepő módon – többen jártak, mint két évtizeddel korábban.⁵³

Számaink tehát egyértelműen mutatják Fallenbüchl Zoltán észrevételének helyességét: a vizsgált gimnáziumok látogatottsága csökkent. E csökkenés fő komponensét Pestre nézve könnyen meg lehet találni: az 1777/78-as tanévre eltűntek az anyakönyvből az előkészítő osztályok, miközben a megmaradt osz-

⁵¹ Wellmann 1989: 59–67.

⁵² Egy ilyen példa a pesti gimnázium korai éveiből: Szekér 2010: 292.

⁵³ A rozsnyói gimnázium adatai ebben az időmetszetben hiányoznak. Ambrus-Fallenbüchl 1968: 187–188.

tályok mérete lényegében nem változott, s emiatt csökkent az előző évi 458 fős diáksereg 331-re (-28%). Az ezt követő években a megmaradt öt osztály létszáma már nem ingadozott különösebben (lásd az 1. ábrát). A váci adatok hasonló mintázatot mutatnak: ugyanabban az évben 484-ről 338-ra esett a létszám (-30%), majd a következő években 300 és 350 között maradt. Itt az osztálylétszámokat ugyan nem tártam fel, de hogy van okunk a *parva* felszámolását feltételezni, azt a gimnázium igazgatója és a tankerületi főigazgató közötti levelezés megerősíti.⁵⁴

Látszik tehát, hogy Pesten és Vácott a diákoknak az a csoportja esett ki 1777-ben a gimnázium tanulói közül, amelyeknek tanítására a tanügyi rendelet másik intézményt jelölt ki, a megelőző években viszont nem csökkent a látogatottságuk a két évtizeddel korábbihoz képest.⁵⁵ Esetleg ugyanebben az évben a nagykárolyi (-22%), valamint az 1778/79-es beszercebányai (-26%) és komáromi (-22%) diáklétszámban látható csökkenés mögött is sejthetjük a fenti intézkedést. Ám a többi intézmény esetében hiába keresünk hasonlóan egyértelmű változást ekkor, esetleg egy-két évvel később. A debreceni piarista grammatikai iskolában egy ilyen lépésnek mindenképpen észrevehető nyomot kellett volna hagynia a létszámon, így 1780 előtt szinte biztosan nem kerülhetett rá sor.⁵⁶ Kőszeg és Kassa gimnáziumaiba a vizsgált öt évben inkább visszaáramlottak a diákok, s a trencsényi esetben sem látni komoly csökkenést. A képet persze árnyalja, hogy a *parvának* a pestihez hasonló azonnali megszüntetésére ott nyílt lehetőség, ahol az új szabályoknak megfelelő elemi iskola állt a diákok rendelkezésére, ez pedig valószínűleg nem volt evidencia. Jó példa erre a piaristák kalocsai gimnáziumának osztálylétszám-adatsora, amely azt mutatja, hogy Kalocsán egyre csökkenő létszámmal 1785-ig léteztek a *parva* egyes tanulócsoportjai.⁵⁷ Ehhez hasonlóan az (adatsorainkban szintén nem szereplő) kisszebeni piarista gimnázium főigazgatói engedélyt kért és kapott két előkészítő osztály fenntartására.⁵⁸ Az általam vizsgált iskolák közül egyedül a komárominak ismerjük az osztálylétszámokra vonatkozó adatait, amelyek szerint az 1776/77-es tanévben már hiányoztak az előkészítő osztály legkisebb csoportjai.⁵⁹ Mindez arra enged következtetni, hogy a pesti gimnázium által képviselt modellel szemben a középiskolák egy részében az előkészítő osztályok megszüntetése terén egy másfajta modellel számolhatunk, azok éveken át tartó, fokozatos leépítésével.

Van viszont egy jellegzetessége az utolsó időmetszet adatsorainak, amelyet nem magyaráz meg a fenti rendelkezés. Nevezetesen az, hogy a legtöbb

⁵⁴ E levelezést, amely a tanári értekezletekről kötelező jelleggel vezetett jegyzőkönyvben (*protocolum*) maradt fenn, 2012. évi szakdolgozatomban dolgoztam fel. A jegyzőkönyv a Piarista Rend Magyar Tartomány Központi Levéltárában található (PMKL III.7., Lad. 2. Nr. 5, 41).

⁵⁵ Lásd a két iskola létszámadatait: Ambrus-Fallenbüchl 1968: 186; Halmi 1896: 118.

⁵⁶ Esetleg az 1780/81-es tanévi adat értelmezhető így. Ezzel szemben az iskola monográfiája szerint az alsó osztályok megszüntetése a rendelet értelmében időben megtörtént, bár dátumot vagy hivatkozást sajnos nem közölt (Cserhalmi 1896: 64).

⁵⁷ Gál 1938: 161–162.

⁵⁸ ViszolaJszky 1896: 29.

⁵⁹ Németh 1894: 53.

gimnázium látogatottsága már az átalakítás előtti utolsó tanévben is jócskán elmaradt a két évtizeddel azelőttitől. Ezt az alábbi táblázatban a második időmetszetre számolt hároméves átlag, illetve az 1776/77-es tanévre jellemző létszámadat egymáshoz viszonyítása érzékelteti.

6. táblázat

Kilenc katolikus középiskola átlagos teljes diáklétszáma a jelzett időszakokban

Időszak	Pest	Beszter- cebánya	Debre- cen	Kassa	Komá- rom	Kőszeg	Nagy- károly	Rozs- nyó	Tren- csén	Vác
1756/57– 1758/59	505	180	83	423	379	524	127	195	171	425
1776/77	458	144	67	184	283	220	155	n. a.	236	484
Eltérés (%)	-9	-20	-19	-57	-25	-58	+22	–	+38	+14

Forrás: E-FÜGGELÉK 3. táblázat.

A visszaesést mutató középiskolák többségét a rend 1773. évi feloszlatásáig a jezsuiták vezették, köztük a kőszegit és a kassait is, amelyeknek a látogatottsága 1776-ra a korábbinak kevesebb mint felére esett vissza. A minta alapján a piarista iskolák diákságának létszáma ezzel szemben stabilabbnak tűnik.⁶⁰ Kézenfekvő lenne a diákok elfordulását ezen intézményektől a feloszlatásra és a rá következő bizonytalan időszakra visszavezetni.⁶¹ Ám míg a kőszegi esetben teljesen egyértelmű összefüggést mutatnak a számok, Kassán már az 1760-as években is tapasztalható volt valamelyes visszaesés. Besztercebányán és Komáromban szintén ekkortól csökkent lassan a diákok létszáma.⁶² A trencsényi gimnázium pedig már az első és második vizsgált időmetszet között, az 1750-es évek közepén veszített látványosan sok diákot.⁶³ Hogy mi áll ennek az egyes középiskolákra jellemző, hosszú ideig tartó, lassú és nem feltétlenül folyamatos csökkenésnek a hátterében, elmélyültebb kutatás nélkül nem tudjuk megállapítani, hiszen nem általános jelenségről van szó. Hipotetikus felvetődhet a jezsuita rend népszerűségvesztése is, ami a többi rend által működtetett középiskolák javára csökkenthette volna a Jézus Társaság kollégiumainak látogatottságát.⁶⁴ 1776-ban és 1777-ben azonban mindegyik volt jezsuita kollégium helyzete rendeződött, így a fentieké is: Besztercebánya és Kassa iskoláját tankerületi székhelyként kiemelt mintagimnáziummá minősítették, Komáromban a bencés, Kőszegen, illetve Trencsénben a piarista rend lett az új fenntartó. Trencsénben, úgy tűnik, ez gyors

⁶⁰ Bár a nagykárolyi gimnázium esetében figyelembe veendő, hogy a két időmetszet között, 1766-ban nyíltak meg benne a humanista osztályok, ami nyilván növelte a tanulók létszámát (Mészáros 1988: 226).

⁶¹ Ebben az időszakban valóban elterjedt ezen középiskolákban a bezárástól való félelem, amely azonban többnyire nem következett be. Lásd például: Jurkovich 1895: 76–77.

⁶² Ambrus-Fallenbüchl 1968: 185–186.

⁶³ Lásd az E-FÜGGELÉKET.

⁶⁴ Riedel 2012: 63–66.

és egyértelmű hatást gyakorolt a diákságra: 1776/77-ben 236 tanuló írtak össze, míg ez előtt utoljára 1755-ben jártak 200-nál többen az iskolába.⁶⁵ Kőszegen kevésbé drasztikusan bár, de szintén évről évre emelkedett a létszám 1776 után.⁶⁶ Ám ha úgy vélnénk, hogy az ideiglenes állapot vége minden középiskolában vonzóan hatott a diákokra, nem igazolnának az adatok. A további működést garantáló fenntartó kijelölése – ezen évek egyéb újdonságaival kombinálva – korántsem jelentett mindenhol tartós konjunktúrát a látogatottságban.

* * *

Mindennek alapján a középiskolai diákság létszámának alakulása bonyolultabb összefüggésrendszerbe ágyazottnak mutatkozik annál, ahogy azt az egykori vitázó felek elképzelték: a puszta létszámadatok megmutatják, hogy még a katolikus szektor középiskoláiban sem jellemzők a szinkronikus, minden intézményre kiterjedő változások. A középiskolák 1776–77. évi struktúramódosítása e szempontból inkább kivételes jelenség, pontosabban egy új, immár országos keretek között érvényesülő rendszer első megnyilvánulása. Kétségtelen, hogy a katolikus középiskolákba járó diákok az 1770-es évek végén összességükben kevesebben voltak, mint a század közepe táján, mint ahogy az is, hogy a reformnak valamilyen módon köze volt mindehhez. Azonban véleményem szerint sem a pesti gimnázium, sem a többi iskola adatai nem bizonyítják, hogy 1781-ig ezt a csökkenést bármilyen módon arra vezethetnénk vissza, hogy a kormányzat egyes társadalmi csoportok bejutását célzottan megnehezítette – ahogy ezt Fallenbüchl Zoltán elképzelte. Kosáry viszont meghatározó tényezőre mutatott rá, amikor az egyes képzési szintek következetes szétválasztását, vagyis konkrétan az előkészítő osztályok diákjainak elemi iskolákba irányítását a fenti csökkenés egyik forrásaként jelölte meg. Ez a gondolatmenet további kutatási lehetőségeket is kijelöl: a látogatottsági tendenciák megmagyarázására tett kísérletek során kiderült, hogy a fenti kormányzati rendelkezésekkel még a reformok éveiben sem tudunk minden változást megmagyarázni. Így érdemes egyéb magyarázó tényezők után kutatni, például olyanok után, mint az iskolát fenntartó szervezet megszűnésének, megváltozásának elbizonytalanító vagy stabilizáló hatása. De nagy szerepe lehet emellett az iskolába járási szokásoknak, az iskolázás gyakorlatának is, amelyek az egyes osztályok létszámában is tükröződnek. Ezek valamikor 1760 és 1777 között változhattak meg, amit ugyan egyelőre csak Pest esetében tudunk regisztrálni, de ha a jelenség kiterjeszhetőnek bizonyul, akkor a diákság szempontjából a régi és az új rendszer közötti különbségek egyik legmarkánsabbját érhetjük tetten. Mindezekre a kérdésekre pedig azért érdemes megkísérteni minél pontosabb választ adni, mert többek között ezek világíthatják meg számunkra azon intézmények és társadalmi csoportok egyes jellemzőit, amelyek kölcsönhatásban álltak az 1770-es évek bécsi és pozsonyi kormányzatának az oktatás fejlesztésére irányuló intézkedéseivel.

⁶⁵ Ambrus-Fallenbüchl 1968: 185.

⁶⁶ Lásd az E-FÜGGELÉKET.

FORRÁSOK

Piarista Rend Magyar Tartománya Központi Levéltára (PMKL)

III.7. Váci gimnázium levéltára.

III.9.a. 1. Pesti gimnázium levéltára, első korszak (1717–1950), anyakönyvek.

Fallenbüchl Zoltán 1985: *Az 1738/39. évi országos diákösszeírás*. Budapest.

Mészáros István 1988: *Középszintű iskoláink kronológiája és topográfiája 996–1948*. Budapest.

HIVATKOZOTT IRODALOM

Ambrus-Fallenbüchl Zoltán 1968: Magyarország középfokú oktatási viszonyai a XVIII. században. In: *Történeti Statisztikai Évkönyv 1965–1966*. Budapest, 175–239.

Archer, Margaret S. 1988: *Az oktatási rendszerek expanziója*. Budapest.

F. Csanak Dóra 1983: *Két korszak határán. Teleki József, a hagyományörző és a felvilágosult gondolkodó*. (Irodalomtörténeti Könyvtár 38.) Budapest.

Cserhalmy József 1896: A kegyes-tanítórendiek debreceni társháza- és gymnasiumának története 1719–1896. In: *Értesítő a kegyes-tanítórendiek debreczeni algymnasiumáról 1896–1896. iskolai évben*. Debrecen, 3–111.

Csóka J. Lajos 1936: *Mária Terézia iskolareformja és Kollár Ádám*. (A Pannonhalmi Főiskola Könyvei 5.) Pannonhalma.

Csóka J. Lajos 1977: Kollár Ádám és az 1777-i Ratio Educationis. *Magyar Pedagógia* (77.) 3. 388–408.

Csóka J. Lajos é. n.: A Ratio Educationis korzsaka. In: Wellmann Imre (szerk.): *Barokk és felvilágosodás*. (Magyar Művelődéstörténet IV.) H. n., 453–483.

Dávid Zoltán 1973: Az 1738–40. évi pestisjárvány pusztítása Magyarországon. *Orvostörténeti Közlemények* (6.) 69–70. 75–130.

Engelbrecht, Helmut 1984: *Geschichte des österreichischen Bildungswesens*. Band 3. Wien.

Fallenbüchl Zoltán 1979: A diákság megélhetésének kérdéséhez Magyarországon a 18. század folyamán. In: *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1976–77*. Budapest, 379–415.

Farkas Róbert 1895: *A kassai kath. főgymnasium története 1657–1895*. Kassa.

Fináczy Ernő 1899: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. I. kötet. Budapest.

Fináczy Ernő 1902: *A magyarországi közoktatás története Mária Terézia korában*. II. kötet. Budapest.

Friedreich Endre 1932: *A pesti piarista gimnázium tanulói 1717-től 1780-ig*. Budapest.

Gál István 1938: *A kalocsai piarista kollégium története 1765–1860*. (Palaestra Calasanciana 20.) Budapest.

Gerencsér István 1942: A magyar felvilágosodás és a kegyes iskolák. In: *Regnum Egyház-történeti Évkönyv 1942–43*. Budapest, 326–370.

- Grimm, Gerald 1995: *Elitäre Bildungsinstitution oder „Bürgerschule“? Das österreichische Gymnasium zwischen Tradition und Innovation 1773–1819*. Frankfurt am Main–New York.
- György Lajos 1994: *A kolozsvári római katolikus Lyceum-könyvtár története (1579–1948)*. Budapest.
- Haiman György – Muszka Erzsébet – Borsa Gedeon 1997: *A nagyszombati jezsuita kolégium és az egyetemi nyomda leltára, 1773*. (Fejezetek az Eötvös Loránd Tudományegyetem történetéből 16.) Budapest.
- Hajdu Lajos 1978: A tanügyigazgatás megszervezése és működésének első 15 éve Magyarországon (1776–1790). *Levéltári Szemle* (28.) 1. 23–30.
- Hajdu Lajos 1985: A Magyar Királyi Helytartótanács Tanulmányi Bizottságának tevékenysége az 1776–1783 közötti időszakban. *Levéltári Közlemények* (56.) 2. 145–200.
- Hajdu Lajos 1986: A közép- és alsófokú iskolák ellenőrzése Magyarországon a felvilágosult abszolútizmus időszakában (1776–1790). *Levéltári Közlemények* (57.) 1. 3–56.
- Halmi László 1896: A váci kegyes-tanítórendi kath. főgymnasium vázlatos története. In: *A váci kegyes-tanítórendi kath. főgymnasiumnak hazánk ezer éves fenállása alkalmából kiadott értesítője az 1895–6. iskolai évben*. Vác, 3–135.
- Hám József 1896: *A nagykarolyi római katolikus főgymnasium története*. Nagykaroly.
- Hets J. Aurelián 1938: *A jezsuiták iskolái Magyarországon a 18. század közepén*. (Pannonhalmi füzetek 21.) Pannonhalma.
- Horváth Gergely Krisztián – Sasfi Csaba 2003: „A honorációságért meg kell dolgozni.” Interjú Fallenbüchl Zoltánnal. *Korall* (4.) 11–12. 5–29.
- Jurkovich Emil 1895: *A besztercebányai kir. kath. főgymnasium története*. Besztercebánya.
- Kilián István (szerk.) 1994: *A magyarországi piarista iskolai színjátszás forrásai és irodalma 1799-ig. (Fontes Ludorum Scenicorum in Gymnasiis Collegiisque Scholarum Piarum Hungariae.)* Budapest.
- Koltai András 2007: *Bevezetés a piarista rend magyarországi történetének forrásaiba és irodalmába*. (Magyarország piarista múltjából 1.) Budapest.
- Kornis Gyula 1927: *A magyar művelődés eszményei 1777–1848*. I–II. kötet. Budapest.
- Kosáry Domokos 1954: *Bevezetés a magyar történelem forrásaiba és irodalmába*. II. kötet. Budapest.
- Kosáry Domokos 1977: A kétszáz éves Ratio Educationis. *Magyar Pedagógia* (77.) 3. 375–387.
- Kosáry Domokos 1996: *Művelődés a XVIII. századi Magyarországon*. Budapest.
- Mályusz Elemér 1932: A helytörténeti kutatás problémái. *Századok* (66.) 1–3. 106–107.
- Mészáros István 1981a: *Ratio Educationis. Az 1777-i és az 1806-i kiadás magyar nyelvű fordítása*. Budapest.
- Mészáros István 1981b: *Az iskolaügy története Magyarországon 996–1777 között*. Budapest.
- Németh Vilmos 1894: *A komáromi kath. gymnásium története a Jézus-társaság vezetése alatt*. Komárom.
- Pintér Mária Zsuzsanna 2005: A magyarországi ferences rend középfokú iskolái a XVII–XVIII. században. In: Medgyesi-Schmikli Norbert – Öze Sándor (szerk.): *A ferences lelkiség hatása az újkori Közép-Európa történetére és kultúrájára*. 2. kötet. (Rendtörténeti konferenciák 1/2.) Piliscsaba, 581–593.
- Pruzsinszky Sándor 1990: *Ürményi József*. (A Múlt Magyar Tudósai.) Budapest.

- Riedel, Julia Anna 2012: *Bildungsreform und geistliches Ordenswesen im Ungarn der Aufklärung*. (Contubernium – Tübinger Beiträge zur Universitäts- und Wissenschaftsgeschichte 77.) Stuttgart.
- Sasfi Csaba 1998a: Tandíj: elitképzés vagy közoktatás. II. József oktatáspolitikai rendeletei. *Századvég* (3.) 9. 133–157.
- Sasfi Csaba 1998b: Sopron megye feledésbe merülő 18. századi kisgimnáziuma. A csornai premontrei kisgimnázium. *Soproni Szemle* (52.) 3. 215–227.
- Sasfi Csaba 2003: Sopron város két gimnáziumának diákjai a Ratio Educationis időszakában (1777–1848). *Soproni Szemle* (57.) 4. 333–349.
- Sasfi Csaba 2013: *Gimnazisták és társadalom Magyarországon a 19. század első felében*. (Korall Társadalomtörténeti Monográfiák 4.) Budapest.
- Stone, Lawrence 1974: The Size and Composition of the Oxford Student Body 1580–1909. In: Stone, Lawrence (ed.): *The University in Society*. Vol. 1. 3–110.
- Szekér Barnabás 2010: A pesti piarista gimnázium és a nemesség az iskola első anyakönyvének tükrében. In: Forgó András (szerk.): *A piarista rend Magyarországon*. (Rendtörténeti Konferenciák 6.) Budapest, 281–307.
- Szegedy-Maszák Mihály 1998: A polgári társadalom korának művelődése I. (A 18. század végétől 1920-ig). Szellemi élet. In: Kósa László (szerk.): *Magyar művelődéstörténet*. Budapest, 332–396.
- Szögi László (szerk.) 2003: *Az Eötvös Loránd Tudományegyetem története 1635–2002*. Budapest.
- Takáts Sándor 1895: *A főváros alapította budapesti piarista collegium története*. Budapest.
- Ugrai János 2009: Felemás modernizáció. Az osztrák oktatáspolitikai kezdetei és Johann Melchior von Birkenstock nézetei. *Századok* (143.) 5. 1163–1198.
- Viszola József 1896: A kisszebeni kegyesrendi gymnasium története. In: *A kegyes-tanítórendiek vezetése alatt álló kis-szebeni gymnasium értesítője az 1895–96. tanévről*. Kassa, 3–85.
- Wellmann Imre 1989: Magyarország népességének fejlődése a 18. században. In: Ember Győző – Heckenast Gusztáv (szerk.): *Magyarország története 1686–1790-ig*. 1. kötet. (Magyarország története 4/1.) Budapest, 25–80.
- Wotke, Karl 1905: *Das österreichische Gymnasium im Zeitalter Maria Theresias*. Band 1. Texte nebst Erläuterungen. (Monumenta Germaniae Paedagogica 30.) Berlin.

E-FÜGGELÉK

Elérhető a *Korall* honlapján (www.korall.org) az aktuális szám alatti „E-FÜGGELÉK” menüpontból.

Tartalom

1. táblázat: A pesti piarista gimnázium tanulóinak létszáma osztályok és tanévek szerinti bontásban
2. táblázat: A pesti piarista gimnázium osztály- és összlétszámainak három éves átlagai és az azok alapjául szolgáló adatok időmetszetként
3. táblázat: Kilenc katolikus középiskola évenkénti teljes diáklétszáma a három időmetszetben